

OPVOEDING EN ONDERWIJS IN ISRAËL²⁾.

De gedifferentieerdheid in het maatschappelijk leven, die wij in onze tijd kennen, bestond in Israël in de periode van zijn zelfstandig bestaan nog niet; eerst langzamerhand kwam bij de ontwikkeling van de beschaving een grotere specialisatie, die ook tot een zekere zelfstandigheid van opvoedings- en onderwijsinstituten bracht. Wij kunnen die ontwikkeling in Israel, die daartoe leidde niet of nauwelijks nagaan. Slechts van de hoofdmomenten der ontwikkeling van het onderwijs kunnen wij bij benadering de tijd enigzins vaststellen.

Daarentegen is ons wel de geest van het onderwijs, het opvoedend element daarin, het karakter van de opvoeding, voldoende duidelijk bewaard gebleven.

De schemerachtigheid van de historische omraming en daarnaast de kloekheid van de geestelijke trekken van het opvoedingssysteem zijn beide te danken aan het karakter van de geschriften, waaruit wij onze kennis moeten putten omtrent Israëls' jeugdzorg: het O.T., enkele apokriefen, het N.T., en sommige Talmudische geschriften. Vooral de bijbelse boeken, en tot op zekere hoogte ook de apokriefen, hebben een zuiver geestelijk doel; wanneer zij over enkele uiterlijke dingen enige bijzonderheden vermelden, dan doen zij dat zozeer in het voorbijgaan, dat wij inzake allerlei uiterlijke bijzonderheden dan wel even de klok horen luiden, maar meest niet helemaal recht weten, waar de klepel hangt. Over de latere, Talmudische, tijd zijn wij het best ingelicht, maar deze interesseert ons feitelijk alleen maar in zover ze ons het recht geeft om bepaalde conclusies te trekken ten opzichte van de N.T. ische tijd. Natuurlijk kunnen wij niet alle gegevens van de Talmud, die uit eerste eeuwen na Chr. is (1e-6e eeuw) zo op de N.T. ische tijd overdragen; bijv. wanneer in de Talmud staat, dat iemand op 13 jarige leeftijd de

¹⁾ Zoals dat byv. gebeurde na de Maccabeeënopstand met de tempel te Jeruzalem in 165 v. Chr.; vgl. II Macc. 10.

²⁾ Verwerking van een voordracht voor een Christelijke Onderwijzersvereniging te Groningen.

wetten moet vervullen, dus ook naar de tempel gaan *bar miçua*¹⁾ is, dan moeten wij niet menen, dat dit bijzondere moeilijkheden met zich brengt in verband met het feit, dat Luc. 2 : 42 vertelt, dat Jezus op 12-jarige leeftijd naar de tempel gaat. Want de oorspronkelijke wet noemt geen datum²⁾, maar zegt, dat wanneer de knaap manbaar is, hij verplicht is tot de geboden. Wanneer echter later de leeftijdsgrens wordt gefixeerd, dan wordt het getal jaren op 13, niet op 12 gezet. M.a.w.: de Talmud leert ons veel over het Jodendom, ook uit Jezus' dagen, maar niet alle in de Talmud gegeven data kunnen op de tijd van Christus betrokken worden; vele ervan zijn latere toepassingen en fixaties der wet. Zo moeten wij de Talmud als bron van kennis van de N.T. ische tijd steeds met voorzichtigheid gebruiken.

Wij leren de school in Israël pas nader kennen in de N.T. ische tijd in hoofdzaak uit de Talmud. Dit betekent echter geenzins, dat toen eerst de school in Israël haar intrede deed. Dat er vóór Christus onderwijs is geweest, staat natuurlijk vast—sinds wanneer en in hoeverre er daarbij van scholen sprake kan zijn, kan niet precies meer worden nagegaan, al kunnen bepaalde conclusies vaststaan.

Het begin van het onderwijs zelf in Israël is ons onbekend. Het heeft allereerst een onderdeel van het opvoedingswerk van de vader uitgemaakt. Dit is in Israël waarschijnlijk vrij lang het geval gebleven, althans in de woestijn-gebieden en in dorpen³⁾; met de bezetting van de steden, in hoofdzaak dus sinds de tijd van David—Salomo, kan men in dit opzicht spoedig het begin van een kentering veronderstellen; in deze tijd is het onderwijs meer in zwang gekomen, vooral door behoeften aan ambtenaren.

Natuurlijk is later, toen het volk in ballingschap was verspreid, de oude toestand weer teruggekeerd; de jeugd was toen opnieuw, en in elk geval voor zijn godsdienstige ontwikkeling, op het huiselijk onderwijs aangewezen. Van scholen horen wij uit het O.T. niets. Het woord komt er niet in voor. Wij zijn wel eens gewoon over profetenscholen te spreken, maar deze uitdrukking is misleidend. Dat er profeten waren, die jongeren rondom zich heen verzamelden, met welke zij profetische oefeningen maakten (hoe wij ons deze „vrome” oefeningen hebben voor te stellen, moeten wij daar laten), is genoegzaam bekend; maar wij moeten ons dit contact toch niet in de vorm van scholen voorstellen.

Wel moet er minstens (ook reeds vóór de bezetting der steden) aan de heiligdommen onderwijs gegeven zijn. Dit kunnen wij besluiten uit wat wij van de volkeren buiten Israël weten, waar priester-schrijvers

¹⁾ E. SCHÜRER: *Geschichte des Jüdischen Volkes*⁴ II, S. 496 f. KRAUSS: *Talmudische Archaeologie* III, 222.

²⁾ Nidda VI, 11 (SCHÜRER, a.w. 496).

³⁾ Wat het vakonderwijs betreft, is het duidelijk, dat men dit kreeg van de vader. Het feit, dat her behoren tot een bepaald „gilde” werd aangeduid met het woord: „zoon van”, moet natuurlijk samenhangen met het feit, dat de zoon de vader steeds in zijn ambacht volgde.

aan tempels verbonden waren en onderwijs gaven. Er moet dus op enkele plaatsen zoiets als een school zijn geweest, wat positie betreft ongeveer te vergelijken bij een kloosterschool in de middeleeuwen.

Dat dit alles is mag worden gereconstrueerd, blijkt ook uit de volgende feiten. Het zijn in de koningstijd niet alleen de priesters, die schrijven kunnen, maar ook de koninkrijke beampten, zoals uit gevonden scherven in Samaria en Lachisj blijkt. Het schrijven schijnt in Jesaja's dagen in Jeruzalem vrij algemeen geweest te zijn: Jes. 10 : 19 spreekt over een jongen, die het getal van de overgeblevenen zou kunnen opschrijven. Het verhaal van Gideon, die door een jongen uit Sukkoth 77 namen laat opschrijven (Richt. 8 : 14) toont aan dat de schrijfkunst in de eerste eeuwen van de koningstijd vrij algemeen bekend wordt verondersteld. Dat de kunst van lezen minstens evenzeer bekend was in Jesaja's dagen, kan men opmaken uit het feit, dat hij tot teken voor het volk twee maal een openbare bekendmaking moet opschrijven: eenmaal (Jes. 8 : 1) met de naam van zijn zoon: *Maher sjalal chaz baz* (d.i.: haastig roof, ijlings buit); en eenmaal met o.a. de woorden van Jes. 30 : 15; „Door wederkering en rust zoudt gij behouden worden; in stilheid en vertrouwen zou uw sterkte zijn, doch gij hebt niet gewild”.

Dat niet ieder schrijven of lezen kon, en het analfabetisme dus evenzeer voorkwam, is wel zeker; men vergelijke Jes. 29 : 12, waar de profeet zegt: men kan aan Israëel evengoed de openbaring Gods voorhouden, als een boek aan iemand die niet lezen kan, en er dus niets aan heeft. Ook Habakuk (2 : 2), die waarschijnlijk een eeuw na Jesaja leefde, moet een openbaring, die hij ontvangt, met grote letters op schrift stellen en zo publiek maken, „opdat men het nog kan lezen, terwijl men snel voorbijloopt”.

Hieruit blijkt, dat minstens in de latere koningstijd de ontwikkeling vrij groot is geweest en er dus veel van onderwijs gebruik moet zijn gemaakt, hoewel ons van scholen zelf in het O.T. niets wordt bericht. Wanneer wij dit overwegen, moeten wij een der oudere bekende O.T.-ici A. KLOSTERMANN¹⁾ wel gelijk geven, wanneer hij na een nauwkeurige bespreking der in aanmerking komende plaatsen tot de conclusie komt, dat de school in Israëel niet eerst iets van de tijd na de ballingschap is geweest, maar in elk geval óók van de latere koningstijd. Er moet in die tijd reeds van schoolonderwijs in lezen en schrijven sprake zijn geweest. Tot wanneer dit terug gaat, is moeilijk precies uit te maken; maar de veronderstelling is alleszins gewettigd, dat terwijl er oorspronkelijk alleen schools onderwijs werd gegeven bij de heiligdommen, in later tijd langzamerhand in alle steden dit onderwijs zal kunnen zijn genoten. Is de eerste vorm van onderwijs al in de Richterperiode mogelijk geweest, de tweede kan zich pas sinds het Davidisch—Salomonische tijdvak hebben ontwikkeld.

¹⁾ *Schulwesen im A.T.*, 1908, zie L. DÜRR: *Das Erziehungswesen in A.T. und im antiken Orient*, 1932, en KRAUSS, a.w. III, 336.

Het is niet onwaarschijnlijk, dat de opkomst van een stand van „wijzen”, „wijsheidsleeraars”, hiermee parallel liep. Of de school de meesters heeft gemaakt, of de meesters de school, moeten wij hierbij maar in het midden laten. Hoofdzakelijk heeft men wel te denken aan de behoefte en de wensen van „Kerk” en Staat. De wijsheidsleeraars zijn, zoals GRESSMANN en KITTEL ons hebben laten zien¹⁾, een derde stand van geestelijke leiders geworden, die naast de priesters en de profeten in Israël een belangrijke plaats hadden onder het volk.

Ze worden door Jeremia bijv. naast elkaar genoemd, als 3 groepen, die nauw verwant zijn, Jer. 18 : 18; (8 : 8-11). Zij heten bij Jeremia zowel: „schrijvers” (*soferim*)²⁾ als „wijzen” (*chakamim*), Jer. 8 : 8, 9. Deze „wijzen” geven hun onderricht, behalve natuurlijk in de allereerste elementaire kennis van lezen en schrijven, vooral in die traditie, in de overlevering, met name de *Tora* van Jahwe, zij beroepen zich tegenover Jeremia op deze deugdelijke grondslag van hun onderwijs (Jer. 8 : 8); maar verder ook zijn zij het, die de praktische levenswijsheid der Spreuken inprenten bij hun onderwijs. Het is wel niet toevallig, dat in dezelfde tijd, dat wij kunnen veronderstellen, dat de school in Israël opkomt, ook een nieuwe tak van literatuur ontstaat, waarvan wij in onze bijbel enkele geschriften bewaard hebben: de Spreuken of „wijsheidsliteratuur”; wij zouden ze ook kunnen noemen: de opvoedkundige literatuur. Op de betekenis der Spreuken komen wij nog terug, wanneer wij het over de leerstof en de methode zullen hebben; nu slechts deze opmerking; het Spreukenboek bevat niet zonder meer „spreekwoorden”, zoals wel eens verkeerdelijk wordt gemeend, maar vooral de woorden der wijzen, de leer der volksleeraars.

De Spreuken geven niet zozeer volkswijsheid, als wel de hoogste schoolse opvoedkundige wijsheid. Nu is het merkwaardig, dat in dezelfde koningstijd waarin de school opkomt, ook het Spreukenboek langzamerhand uit verschillende verzamelingen is ontstaan; hiervan zijn er bij, uit de tijd omstreeks Salomo, uit de regering van Hizkia (zoals hoofdst. 25 : 1 duidelijk zegt) en uit latere perioden. De school bracht dergelijke „boeken” in zwang. De min of meer moralistische toon van deze geschriften zal voor niet een gering deel aan deze oorsprong te danken zijn³⁾.

Men mag uit de toon van de Spreuken een zekere, zij het vrij algemene, conclusie trekken, wat de stand van leraren en leerlingen betreft: deze hebben over het geheel zeker wel tot de betere klassen

¹⁾ Zie DÜRR, a.w. S. 109; R. KITTEL: *Geschichte des Volkes Israel* III, 716 f.

²⁾ Met *soferim* (schrijvers) zijn in het O.T. in de eerste plaats bepaalde hoge ambtsdragers bedoeld; vgl. J. BEGRICH: *Sofer und Mazkir*, Z.A.W., 1940/1. S. 1 ff., maar terecht zegt KITTEL, l.c.: Auch in Israel scheint früh aus dem Stande der Scheribbeamten der des Gelehrten hervorgegangen zu sein. Vgl. ook GEMSER: *Spreuken van Salomo* I, blz. 10.

³⁾ In hoever de vorm van de Spreuken: het rythme, de paronomasie, het speelse a.h.v., ook nog samenhangt met het doel om de Spreuken te laten onthouden, is een vraag op zichzelf, die hier niet verder onderzocht wordt.

van de maatschappij behoord, zoals uit de religieus-ethische en sociale belangstelling kan worden afgeleid¹⁾.

Zijn wij dus voor de oude tijd, wat het onderwijs en de school betreft, op vermoedens aangewezen, voor latere perioden wordt het beeld iets klaarder, hoewel van nauwkeurige kennis nog geen sprake is. Volgens de Joodse traditie is Ezra degene, die het schoolwezen sterk heeft bevorderd²⁾.

Deze traditie berust op Ezra 7 : 10, waar staat, dat Ezra zich had voorgenomen om de wet te onderzoeken en te „volbrengen en om in Israël wet en recht te onderwijzen”. Hoe dit precies is op te vatten, is niet zeker; waarschijnlijk hebben wij hier nog niet te doen met de idee van het oprichten van wetsscholen, zoals KITTEL a.w. S. 178, al te spoedig geneigd is te besluiten. De wijze, waarop „het onderwijs” van Ezra allereerst is ingericht, leert men o.a. uit Neh. 8 kennen. Maar het blijft mogelijk, dat Ezra inderdaad van het begin af de idee van onderwijs in de zin van wetsonderricht aan jongeren op het oog heeft gehad; in elk geval, dat de Kronist, die een goede halve eeuw na hem leeft, dit van hem heeft verondersteld. Minstens toont het vers, hoe hoog de Kroniekschrijver het wetsonderzoek en -onderwijs heeft geschat; daar hij zelf waarschijnlijk tot de Levietische kringen (de tempelzangers) behoorde, kunnen wij hieruit besluiten, dat de wetsstudie in zijn tijd veel zal zijn bedreven.

Tevens mag op grond hiervan worden geconcludeerd, dat waar de studie van de *Tora* voor de vroomheid en voor het gehele volksleven zo hoog werd gesteld, het godsdienstige onderwijs voor de jeugd, dat reeds door Deuteronomium was bevolen, met nieuwe ijver ter hand werd genomen. In elk geval moet de school zich hebben ontwikkeld tussen Ezra en Jezus Sirach (\pm 190 v. Chr.), zoals blijkt uit het feit, dat wij bij deze voor het eerst de typische naam voor de Joodse school vinden: *bêt hammidrasj*.

Van algemeen onderwijs kunnen wij echter ook na de ballingschap nog niet spreken. De Talmud zegt, dat in 63 na Christus de hogepriester Jozua ben Gamla (d.i. Gamaliël) bepaald heeft, dat in iedere stad of dorp openbare gemeentescholen moesten worden opgericht, welke de kinderen vanaf 6-7 jaar moesten bezoeken.

Maar reeds lang vóór hem had een beroemd Farizeër Simeon ben Sjetach (70 voor Christus) de kinderen verplicht een school te bezoeken³⁾ om het *Tora*-onderwijs te ontvangen.

Het feit, dat Philo van Alexandrië en Josefus⁴⁾ het Joodse onderwijs zeer roemen, mag in elk geval als bewijs gelden, dat in de tijd van het

¹⁾ Zie R. GORDIS: *The Social Background of Wisdom Literature*, in: Hebrew Union College Annual, 1947, p. 77 ss.

²⁾ Zie DÜRR, a.w. 110 ff. KRAUSS III 200 ff.

³⁾ SCHÜRER, a.w. 493 f., betwijfelt dit, omdat deze Simeon vaak in allerlei overleveringen wordt genoemd.

⁴⁾ Vgl. SCHÜRER, a.w. 493 f.

leven van Christus het onderwijs vrij algemeen is geweest. Er is natuurlijk een ontwikkeling te veronderstellen vanaf de tijd van Ezra tot de N.T. ische tijd; grote invloed zal gehad hebben de aanraking met het Hellenisme en het Griekse onderwijs. Aan het elementaire onderwijs van 7-14 jaar in de *bêt sēfer* („boekenhuis”) sloot zich aan het onderwijs in de *bêt hammidrasj* het onderwijs in de rabbijnenschool, dat in principe meer een privaat onderwijs is geweest, hoezeer het ook vaak in verband heeft gestaan met de Synagoge.

Hoewel wij ons pas van de latere scholen enig denkbeeld kunnen vormen, waaruit wij kunnen concluderen, dat deze Joodse scholen er niet anders hebben uitgezien, dan de tegenwoordige Mohammedaanse scholen, mogen wij veronderstellen, dat ze ook oudtijds niet veel anders zijn geweest. In veel gevallen zal de school openluchtschool zijn geweest, vgl. ook dat in Babylon het onderwijs meestal op een der hoven van de tempelgebouwen werd gegeven¹).

Althans Spr. 1 : 20 v. en 8 : 1 v.v. wordt gezegd van de wijsheid, dat ze op de straat, op de pleinen, op de hoeken van de straten, bij de ingangen der poorten, aan de zijden door poorten enz., roept tot het volk. Niet onwaarschijnlijk hebben wij ons de school op dergelijke plaatsen te denken; in later tijd zal een zaal bij de synagoge of ook in sommige gevallen de particuliere woning van de wijze, het schoolgebouw zijn geweest. Een grote inventaris is er voor de school niet nodig geweest, evenmin als tegenwoordig bij het onderwijs in het Oosten. De meester zit wat hoger, de kinderen rondom hem gehurkt; de kinderen zullen hun schrijfoefeningen wel op scherven hebben gemaakt, terwijl de meester hen voortekende op een groter „bord” (grotere vlakke steen of op de grond). Verder gekomen zullen ze, vooral in later tijd althans, kleine boekrollen hebben gehad om de heilige teksten te leren. Wij hebben uit de Assyrisch-Babylonische wêrld nog kleitafeltjes over, die door scholieren beschreven zijn met spijkerschrifttekens, waarvan de fouten laten zien, dat de kunst van schrijven toen ook een grote kunst is geweest. Zo bestaan er ook nog spijkerschriftteksten (bijv. in El-Amarna gevonden), waarvan de tekens, die een bepaald woord vormen, door punten zijn aangegeven om zo het leren te vergemakkelijken.

Eveneens zijn uit Mesopotanië bekend: allerlei woordenlijsten, tekenlijsten voor de schooljeugd klaargemaakt. Maar zoveel moeite als het onderwijs in Babel vorderde, zal er in Palestina niet nodig zijn geweest. Het begin-onderwijs in schrijven en lezen was voor Israël heel wat gemakkelijker (alfabetisch schrift) dan voor Babel met zijn spijkerschrift! En al is men dan ook in Kanaän wel niet zo hoog ontwikkeld als in Babel, het elementaire onderwijs behoeft er niet achter te hebben gestaan.

Er is natuurlijk een zekere methodiek geweest bij het onderwijs. Wij kunnen dat enigszins zien bij de assyrische en babylonische school-

¹) Zie MEISSNER: *Babyloniën und Assyrien* II.

schriften. Ook uit de Talmud vernemen wij, dat men bij het leren schrijven begon met de eenvoudigste letters de j (jod) en de w (waw)¹⁾, maar heel ver is men met zijn methodiek van het onderwijs niet geweest als men leest²⁾, dat men in de latere Joodse wereld met de studie van de Bijbel begon met het beëindigen van het 5e levensjaar, met de studie van de Mischna (d.i. de Joodse wetgeleerdheid, ongeveer wat wij patristische literatuur zouden noemen) met het 10de, en de Gemara-studiën (d.i. wat wij Middeleeuwse filosofie zouden kunnen noemen) met het 15e jaar. De studie bestond dan ook in de bloeitijd van het Joodse schoolwezen, evenals nog in de tegenwoordige mohammedaanse wereld in het reciteren van teksten, d.i. het op de juiste wijze met juiste intonatie uit het hoofd leren opzeggen van de heilige teksten. Het „murmelen” van teksten en het „overpeinzen” is een en hetzelfde, zoals het w.w. *haga* in Ps. 1 : 2 duidelijk doet uitkomen. Memorisatie is het voornaamste, benevens de juiste voordracht van het gememoriseerde, waarbij alles op de intonatie aankomt. Het onderwijs zou óns te veel verbalisme zijn!

Ik herinner mij een bezoek, dat ik indertijd brengen mocht aan de El-Azhar-universiteit in Caïro; daar vindt men de jeugd van de jongste leeftijd tot de oudste studenten bijeen. Onder de galerij langs het binnenplein werd de schooljeugd onderwezen; ze leerden Arabisch schrijven, en Qoran reciteren; in groepjes zitten ze bijeen en murmelen hun teksten, de bovenlijven heen en weer bewegend in regelmatig rythme. Elders tussen de vele zuilengangen zitten de leraren en hoogleraren tussen de jongere en oudere studenten college te geven. Het gehele onderwijs is geheugenarbeid, en bedoelt zo goed mogelijk de traditie verder kunnen over te leveren. Ik had vroeger onder mijn leerlingen in den Haag een Mohammedaanse jongen, reeds lang student, een uitstekend jongmens ook van begrip; hij had vroeger ook Qoran gestudeerd op een Javaanse Mohammedaanse godsdienstschool en kende nog verschillende Soera's goed van buiten en kon ze dan ook uitstekend reciteren. Maar ofschoon hij (door een 3-jarig verblijf in Egypte) goed Arabisch kende, verstond hij de gereciteerde Qoranverzen niet, omdat ze in een klassiek-Arabisch zijn gesteld. Het ging daar dan ook niet om, maar om de tekst te kunnen reciteren.

Zonder misschien tot dit exces te komen³⁾, is het latere Joodse onderwijs in deze banen geraakt, zoals natuurlijk ook wel moet, wanneer men van het 6e jaar af de Bijbel, van het 10e jaar de Mischna bestudeert. Men bracht het bij de latere Joden zover, volgens het getuigenis van

¹⁾ Zie KRAUSS, a.w. S. 231 f.

²⁾ Zie KRAUSS, S. 220 f.: *Spreeken der Vaderen* V, 21.

³⁾ Even wijs ik er op, dat er allerlei gegevens zijn in de bijbelse overlevering, die het vermoeden wettigen, dat het bij de joodse godsdienstleer niet alleen om de letter van de school ging, maar ook om het begrip. Zie mijn *Oud-Israelitische Geschriften* 1940, blz. 771.

Hieronymus, dat men de dorre naamlijsten van de Kronieken niet alleen in de juiste volgorde, maar ook in omgekeerde volgorde, precies kon opzeggen.

Er zijn aanwijzingen, dat dit in Oud-Israël niet op deze wijze heeft bestaan (zie beneden). Maar twee elementen zullen zeer sterk deze vorm van onderwijs in de hand hebben gewerkt; allereerst de ballingschap en ten tweede de reactie op het Hellenisme. Dat de ballingschap een zeer krachtig stempel gezet heeft op Israëls geestelijk leven is bekend. Ze heeft geleid tot een afkeer van al wat heidens was en aan andere goden deed denken, en daardoor de Joden nauwlettend gebonden aan de onvervalste oudvaderlijke zeden en wetten; hierdoor kwam op de uiterlijke handhaving van het godsdienstige sterk de nadruk te liggen. Dit gaf aan het Jodendom (Israël na de ballingschap) de merkwaardige wettische inslag, die reeds bij Ezra en Nehemia aanvangt. Maar nog meer werd dit versterkt, toen een laatste gevaarlijke aanval van de heidense beschaving, nu van het Westen, het Hellenisme, het Jodendom bedreigde. Had het zich tegenover de Samaritanen kunnen stand houden, aan het Hellenisme is het Jodendom bijna opnieuw bezwaken. De invloed daarvan kan men in meer dan een opzicht terug vinden in het denken van Prediker, al mag men niet zover gaan te veronderstellen, dat hij zelf de Griekse litteratuur en filosofie heeft bestudeerd.

Het gevaarlijkste moment was de Syrische overheersing, die dan ook uitliep op de ontwijding van de tempel in 168 voor Christus. Door de Makkabeesche opstand is toen niet alleen de zelfstandigheid, maar ook het eigen geestelijk karakter van Israël voor het Joodse volk gered. De redders waren de Chasidim, hun nazaten—*plus royaliste que le roi!*—de Farizeën, die het behoud van het Jodendom alleen zagen in de uiterlijke binding aan de wetten, die hoe langer zo scherper werden toegepast. Hierdoor kreeg het Jodendom zijn karakter, dat wij uit het N.T. kennen en dat wij als christen veroordelen moeten. Ook het Joodse onderwijs deelde natuurlijk in dit alles, want het onderwijs is altijd de beste spiegel van de geestelijke krachten, die in een volk leven.

Het sterke verbalistische karakter van het onderwijs in later tijd zal aan het oude onderwijs nog niet zozeer eigen zijn geweest; hoewel het er ook niet helemaal vrij van was, gezien het feit, dat de hele Oosterse wereld in haar onderwijs diezelfde traditionalistische inslag heeft gehad, gelijk wij uit de babylonische, assyrische en egyptische wereld weten! Men denke ook aan Jeremia, die zich in het door ons genoemde 8 : 8 v.v. reeds tegen de wijzen wendt, welke zich beroemen dat de Tora van Jahwe (Wet des Heren) bij hen is, alsof dat alleen voldoende ware. Desondanks durft Jeremia te spreken van de valse pen van de schrijvers (Schriftgeleerden, St. Vert.), zoals ook Jesaja „aangeleerde mensengeboden”, al zijn ze nog zo vroom, reeds als nietswaardig aan de kaak stelt (Jes. 29 : 30). Maar er is vooral één ding, dat ons recht geeft te veronderstellen, dat men in zijn onderwijs toen nog niet zóó ver in deze richting

is gegaan, en dat is wel het feit, dat wij eerder hebben geconstateerd: dat het onderwijs zich ook in de oudere tijd blijkbaar nog sterk op de zedelijke levenswijsheid heeft gericht, zoals wij uit het ontstaan van de Spreuken uit en voor dit onderwijs kondig opmaken.

De verhouding van leermeester en leerling is die van vader en zoon. In de Spreuken wordt meermalen de leerling aangesproken met: Mijn zoon. Dit is een ideaal-verhouding, die echter in de practijk ook toenmaals, evenals in het heden wel eens werd verstoord!

De omgang (als wij daar al van kunnen spreken) kenmerkte zich door grote eerbied van de kant van de leerling; althans deze werd van hem verwacht. In de volgende spreuk¹⁾ wordt de wederzijdse verhouding van leraar en leerling belicht: R. El'azar zoon van Sjamoea^c (2e eeuw na Chr.) zegt: „De eer jegens uw leerling zij u zo dierbaar als die jegens uzelf, de eer jegens uw vriend zij als het ontzag voor uw meester, het ontzag voor uw meester als het ontzag voor God”.

Het is mogelijk, dan Dan. 12 : 3: „de leraars²⁾ zullen blinken als de glans des uitspansels” doelt op de bijzondere verheerlijking van trouwe leraars, zoals ook in de latere tijd de wijzen door Jezus Sirach een hoge plaats en eer in de gemeente worden waardig geacht.

In de Talmud staat een spreuk³⁾, waaruit blijkt, dat vooral in later tijd de leraar zeer hoog wordt geschat; de vader heet in die spreuk de bron van het leven op aarde, de *rab* (leraar), die wijsheid leert, verschaft het leven van de toekomstige wereld. Daarom zal men, wanneer vader en leraar een last dragen, die eerst de leraar, daarna de vader afnemen. Daartegenover eist de Talmud ook eerbied van de leraar tegenover het kind⁴⁾, en stelt aan hem vele andere eisen: geen opvliedendheid, goed verklaren, geduld om de leerstof ter herhalen, minstens 4 maal, maar zo nodig 100 maal; niet al te veel op bijzonderheden ingaan. Een onaangenaam ding voor een leermeester was, dat hij een onwillige knaap niet kon verwijderen; hij moest in school blijven, opdat hij door het voorbeeld der anderen tot ijver aangespoord zou worden.

De leerlingen mochten of liever moesten getuchtigd worden⁵⁾. Vernederend mochten ze niet worden behandeld, byv. de leraar mocht hun geen slavenwerk, als het losmaken van schoenriemen, opdragen; maar wel met die schoenriemen er op los slaan. Een beroemde *rab*⁶⁾ uit de 2de eeuw gaf aan een collega de raad: „wanneer gij een kind slaat, sla het dan alleen met de schoenriemen”. Bedoeld is blijkbaar een gevoelige en toch ongevaarlijke tucht. De idee, dat tucht en tuchtiging direct samenhangen, is evenzeer oud-Testamentisch als algemeen oud-

¹⁾ *Spreuken der Vaderen* IV, 12, geciteerd naar de vertaling van I. MAARSEN, 1932.

²⁾ Vgl. KITTEL: *Geschiede des Volkes Israel*, III, 2, 719; indien althans het woord aldus moet worden vertaald.

³⁾ Zie KRAUSS, III, 224.

⁴⁾ KRAUSS, l.c.

⁵⁾ KRAUSS, l.c.

⁶⁾ KRAUSS, a.w., 225 f.

Oosters; ze is blijkbaar dezelfde in Egypte, Assyrië, Babylonië, Oud-Israël en het latere Jodendom tot in de Romeins-Griekse wereld van de 4de eeuw toe. Althans AUGUSTINUS in zijn *Confessiones* spreekt er nog zijn beklag over uit.

Een stille maar merkwaardige, getuige is voor Israël de Hebreeuwse taal. Zo heeft het algemene woord voor opvoeding: *moesar*, de grondbetekenis: tuchtiging; het gewone werkwoord voor *leren* is: *lamad* (*limmēd*—onderwijzen); deze stam hangt samen met het hebreeuwse woord voor prikkel, ossestok¹), dus moet *limmēd* eigenlijk zijn het: geregelde aanporren. Een geheel ander woord, dat voor onderwijzen wordt gebruikt, is *sjinnēn*, dat letterlijk: inscherpen betekent—waarschijnlijk is dit laatste in typisch overdrachtelijke betekenis gebruikt, en wel ontleend aan het ingriffen met een scherp voorwerp van letters in steen; slechts de letters die met een scherp voorwerp waren ingegrift, bleven bewaard voor later; zo moet dus omgekeerd datgene wat tot later tijd bewaard wordt in de gedachte ingescherpt worden.

De principia van de opvoeding komen duidelijk uit in het Spreukenboek, waarvan wij enkele uitlating geven naar de vertaling van Prof. GEMSER:

Wie de roede spaart, haat zijn zoon,
maar wie hem liefheeft, tuchtigt hem terdege (13 : 24).
Tuchtig Uw zoon, en hij zal u rust verschaffen
en voor uw ziel lekkernijen bereiden (29 : 17).
Als dwaasheid zich vasthecht aan het hart van de knaap,
de tuchtroede zal haar van daar verdrijven (22 : 15).
Onthoud de knaap de tucht niet,
als gij hem slaat met de roede, zal hij niet sterven;
gij slaat hem wel met de roede,
maar zo redt gij zijn leven van het dodenrijk (23 : 13 v.).

Ook Jesus Sirach (± 200 v. Chr.) heeft met nadruk om tucht geroepen. Hij zegt:

„Als muziek ten tijde van rouw is een ontijdig woord.
Maar slagen en tucht zijn altijd wijsheid” (22 : 6).

Dit woord spreekt boekdelen over de opvatting der opvoeding!

„Wie zijn zoon liefheeft, gewent hem aan de roede,
om ten slotte vreugde aan hem te beleven” (30 : 1a).

„Vertroetel uw kind en het maakt u benauwd,
scherts er mee en het doet u pijn.

Lach het niet toe, anders doet het u wenen (30 : 9 v.), ets.

De roede was inderdaad dan ook een bittere werkelijkheid van elke dag. De reeds meermalen aangehaalde Joodse archaeoloog KRAUSS zegt²): „In het werkelijke leven is het zo gegaan, dat de leraar direct met de

¹) Zie o.a. VOLZ: *Hebräische Altertümer*, S. 352.

²) A.w. S. 226.

riemen in de hand de school binnenging en daarvan ook gebruik maakte, zodat het kind, dat dagelijks geslagen werd, reeds van het begin van de dag er bang voor was. Er wordt in de Talmud tegen gewaarschuwd, dat de leraar niet met de stok of met wapens de school binnenging". Excessen kwamen dus wel voor; te strenge tucht was geen zeldzaamheid, blijkens gevallen van wegvluchten of zelfs zelfmoord, die bekend zijn. Echter in het algemeen wordt geëist, dat de leraren geen angst wekken en zich vaderlijk gedragen. Maar dat laatste sloot tucht in!

Ook in het N.T. wordt door Paulus meermalen gewaarschuwd tegen te grote hardheid van de opvoeding; Paulus schrijft in Ef. 6 : 4 „En gij vaders, verwekt uw kinderen niet tot toorn, maar voedt hen op in de lering en vermaning des Heren”, en in Col. 4 : 21: „Gij vaders, tergt uw kinderen niet, opdat zij niet moedeloos worden”. Hieruit blijkt overigens wel, dat niet alleen onder de Joden, maar ook onder de hellenistische groepen het opvoedingssysteem van de lat bestond. Aan de *Confessiones* van Augustinus, die daarover in meer dan een opzicht behartenswaardige dingen zegt, herinnerden wij reeds.

Dat ook toen reeds verschil in leerlingen aanwezig was, zal men wel algemeen willen aanvaarden. Aardig zijn de volgende typeringen uit de Talmud (*Sprenken der Vaderen*, een van de oudste stukken van de Misjna), die telkens vier soorten leerlingen onderscheidt:

„Vier eigenschappen bij leerlingen: Snel in zich opnemen en snel vergeten—diens winst gaat op in zijn verlies; langzaam in zich opnemen en langzaam vergeten—diens verlies gaat op in zijn winst; snel in zich opnemen en langzaam vergeten—dat is een goed deel; langzaam in zich opnemen en snel vergeten—dat is een slecht deel”. (V 12)

Een andere uitspraak:

„Vier eigenschappen bij hen, die vóór de wijzen zitten: spons, trechter, filter, wan. Spons, die alles in zich opneemt; trechter, die hier opneemt en daar weer uitlaat; filter, die de wijn doorlaat en de droesem terughoudt; wan, die het grove meel uitlaat en de bloem terughoudt”. (V 15).

De laatste is dus de ware leerling, die het juiste oordeel des onderscheids bezit.

De studie wordt in het latere Jodendom zeer geëerd, blijkens woorden als: „Wie niet studeert, is des doods schuldig” (dwz. natuurlijk: wie niet studeert, als hij in staat is daartoe). „Een onwetende is niet vroom”. „Meer *Tora*, meer leven; meer studie, meer wijsheid; wie zich de woorden der *Tora* verworven heeft, heeft zich het eeuwige leven verworven”. (*Sprenken der Vaderen* I 13; II 5, 7).

De school heeft in het latere Jodendom, zoals men ziet, wel een zeer hoge plaats verworven, hetgeen veroorzaakt werd door het feit, dat het gehele onderwijs theologisch was ingesteld. Wij behoeven over de fout van het Jodendom, dat het godsdienstig onderwijs eigenlijk als

zaligmakend beschouwde, niet veel te zeggen; het is een fout, die zeer spoedig in godsdienstig onderwijs kon insluipen, en altijd zeker komt, als het onderwijs dogmatistisch en verbalistisch wordt.

Toch heeft men in het Jodendom steeds—wat wij bijv. ook weten uit het leven van Paulus, die een ambacht leerde—een open oog gehad voor de waarde van het maatschappelijke leven. Men wilde geen uitsluitende wetsstudie. Hier vertoont zich een zeer groot onderscheid in de levensopvatting van de Joden en de Grieken. Bij de laatste gold de lichamelijke arbeid feitelijk als een taak voor slaven, terwijl de wetenschapsbeoefening te hoog werd geschat. De intellectuele kennis was in Griekenland eigenlijk de weg tot het mens-zijn. Daarentegen heeft Israël altijd de arbeid zo gewaardeerd, dat het niet mogelijk was, dat de wetenschap de voorrang boven haar verkreeg. Er is in de Spreuken der Vadersen een woord van Rabban Gamliël, de zoon van Rabbi Jehoeda Hannasie (135–219): „Mooi is de bestudering van de *Tora*, gepaard met wereldlijk verkeer; want de moeite aan beide besteed, voorkomt de zonde; maar beoefening der *Tora*, die niet met een ambacht verbonden is, gaat uiteindelijk verloren en sleept zonde achter zich”. (II 2).

Het karakter van het Israëlietische onderwijs is, na al wat wij ervan hebben gezegd, van het begin af dat wij het volgen kunnen tot in de late Joodse tijd, wezenlijk hetzelfde gebleven. Het is door en door godsdienstig ingesteld. Reeds de wijzen bij Jeremia beroemen zich, dat de *Tora* van Jahwe, de Wet des Heren, bij hen is. En al is de omvang hiervan in zijn dagen natuurlijk geringer dan voor het latere Jodendom dat het hele O.T. als Heilige Schrift kende, in wezen is het gelijk gebleven. KRAUSS erkent¹⁾, dat practisch het gehele onderwijs ging om de Bijbel, waarbij de m e m o r i s a t i e van de tekst ten slotte de hoofdzaak werd. Het onderwijs was gedragen door een uitwerking van het beginsel, dat in Spr. 1 : 7 aldus wordt samengevat: De vreze des Heren is het beginsel van de wetenschap (kennis). Daardoor is de hoofdzaak van het onderwijs geweest een bekend maken van de leerlingen met de wegen, die God met Zijn volk was gegaan; zij moesten de godsdienstige traditie des volks, samengevat in de Wet des Heren, leren kennen; zo leerden zij de wil van God verstaan. Het zedekundige onderricht, dat in de boeken der Spreuken en ook in het niet-kanonieke boek Jezus Sirach werd samengevat, gaat daarvan uit. Wij kunnen niet alle verzen, die daarop de nadruk leggen, meer citeren. Slechts enkele uit Spr. 3 mogen hier volgen:

Mijn zoon, vergeet mijn onderricht niet
en mijn geboden beware uw hart;
want lengte van dagen en jaren van leven
en vrede vermeerderen zij u.

¹⁾ A.w. III, 230.

Dat de liefde en trouw u niet verlaten,
 bind ze om uw hals, schrijf ze op de tafel uws harten.
 Vind alzo gunst en goede opgang
 in de ogen Gods en der mensen.
 Vertrouw op de Here met geheel uw hart,
 maar steun op uw inzicht niet.
 Ken Hem in al uw wegen,
 en Hij zal uw paden recht maken.
 Wees niet wijs in uw ogen,
 Vrees den Here en wijk van het kwade.

Mogen ook in het Spreukenboek elementen voorkomen of op de voorgrond treden, die wij als Christenen in de ethiek niet al te veel naar voren gebracht willen zien—zoals GEMSER in zijn behandeling van Spreuken reeds uiteengezet heeft¹⁾, als daar zijn: sterke nadruk op de vergeldings- en loongedachte, het wijzen op kwade gevolgen, op goed- en afkeuring van de omgeving, waardoor een eudaemonistische kleur niet helemaal ontbreekt de g r o n d g e d a c h t e n zijn er blijven ook in hier: Godsvrucht en gerechtigheid. GEMSER neemt terecht aan, dat het praktisch-morele karakter der Spreuken zijn oorzaak voornamelijk vindt in de p a e d a g o g i s c h e bedoeling van het boek.

Wil men de geest van de Israëlietische paedagogen in hun omgang met de jeugd kennen, dan blijft de lectuur van dit niet al te bekende boek wel de belangrijkste hoofdbron ervoor.

Op één ding in de opvoedingsgedachte van het O.T. moet nog even de nadruk worden gelegd: dat is dat de opvoeding in het O.T., speciaal de religieuze opvoeding, volstrekt voor de verantwoordelijkheid der o u d e r s ligt. Telkens lezen wij, dat de ouders de kinderen de betekenis der religie hebben te leren (bv. Ex. 13 : 8). De viering der Joodse feesten geeft aanleiding genoeg om met de kinderen de oorsprong der religie te behandelen, zoals ook nog heden in Israël gebruikelijk is. Het is vooral de deuteronomistische wetgeving, die de ouers hun plichten inscherpt tot godsdienstige opvoeding, bv. Dt. 6 : 6 v.²⁾.

„Deze woorden, die ik u heden gebied, zullen in uw hart zijn. En gij zult ze uw kinderen inscherpen en daarvan spreken, als gij in uw huis zit en als gij op de weg gaat, en als gij nederligt en als gij opstaat”. Naast de eerbied voor God staat dan ook in Israël als voornaamste element in de opvoeding op de voorgrond: de eerbied voor de ouders; „Eert uw vader en uw moeder” is het eerste gebod van de 2de tafel, dat dadelijk volgt op de geboden om God te eren.

Dat deze eis niet enkel een theoretische was, maar ook door de wet volkomen was beschermd, blijkt uit het feit, dat de deuteronomistische wetgever zelfs de ouders de macht gaf, wanneer zij een ongehoorzame

¹⁾ A.w. blz. 27.

²⁾ Vgl. ook Dt. 4 : 10 ; 6 : 20 v.v. ; 11 : 19.

zoon hadden, deze aan het gericht over te leveren; en het gericht kon hem in het ergste geval tot de dood door steniging veroordelen.

Geen wonder, dat, als dit de uiterste straf was op ongehoorzaamheid, de tucht, zoals wij gezien hebben, zulk een grote rol speelde bij de opvoeding. Zij is het directe gevolg de hele opvatting van de verhouding van vader en kind, en van de vaderlijke macht in Israël.

Van belang is bij dit alles op te merken, dat evenzeer de eerbied voor de moeder als voor de vader ingeprent wordt. Zelfs wordt in Lev. 19 : 3 in een bepaalde samenvatting van de geboden (die ik meen te mogen typeren als een kort begrip voor kinderen, nl. vs. 3 v. en 11 v.) de eerbied voor de ouders nog eerder geëist dan de zuivere verering Gods, en wordt tevens de moeder nog voor de vader genoemd: „een ieder zal zijn moeder en zijn vader vrezen”. Met deze woorden opent deze korte dekalog.

In grote lijnen kunnen wij dan ook ten slotte de summa van het Israëlietische opvoedingssysteem weergeven met de twee woorden: „De vreze Gods is het beginsel der wetenschap”, en „Eert uw vader en uw moeder”.

Eerbied tegenover God en de ouders. Zo luidt de hele opvoedingsleer van het O.T.

De religieuze en de natuurlijke band kan inderdaad slechts een werkelijke kracht zijn, wanneer er vreze en eerbied is. Vreze Gods wil niet zeggen angst voor God, maar een ontzag, dat tegelijkertijd de liefde in zich kan sluiten¹⁾. De eerbied voor de ouders is de wil hen groot te maken, omdat in hen het gezag op deze wereld is geïncorporeerd.

Moge in de Israëlietische opvoeding, en tot op zekere hoogte ook in de Oudtestamentische, het moment van de liefde tot de kinderen te weinig opzettelijk naar voren zijn gebracht, waardoor de opvoeding te veel naar één zijde haar kracht heeft gezocht, het g r o n d s c h e m a van elke ware educatie heeft ze in haar beide bovengenoemde eisen volkomen zuiver weergegeven. Alle echte opvoeding zal deze als geestelijk raam, als vorm en als doel moeten blijven vasthouden, maar de binnen dit raam optredende krachten moeten ten slotte beheerst worden door de liefde, die de „band der volmaaktheid is”. In dit opzicht kon ook Israëls opvoeding van Christus nieuwe wegen leren. Paulus stelde reeds in 1 Tim. 1 : 5 als het doel²⁾ van „de vermaning” de liefde uit een rein hart, en een goed geweten en een ongeveinsd geloof. Dit woord zou door een Christen ook van de opvoeding kunnen worden gebruikt; deze formulering mag echter niet als tegenstelling tegenover de O.T. ische worden gesteld, wel als haar vervulling.

Groningen, 1 Mei 1949.

TH. C. VRIEZEN.

¹⁾ Vgl. o.a. B. GEMSER: *Jir'at Jahwe in de Psalmen* (Nieuwe Theologische Studiën, 1939, blz. 140 v.v.) H. A. BRONGERS: *La Crainte du Seigneur* (Oudtestamentische Studiën, V, 1948, blz. 151 v.v.) en ten laatste de Utrechtse dissertatie van B. J. OOSTERHOOF: *De vreze des Heren in het O.T.*, 1949.

²⁾ Vertaling N.B.G.